

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/63134>

Please be advised that this information was generated on 2021-06-20 and may be subject to change.

Iraanse vrouwen, transnationaal of nationaal?

Een (de)territoriale benadering van ‘thuis’ in Nederland en de Verenigde Staten

*Halleh Ghorashi**

Inleiding

In wetenschappelijke discussies rond transnationalisme overheerst de gedachte dat migranten een duaal leven leiden tussen hun land van herkomst en hun land van vestiging (Portes, 1997; Sheffer, 1996 in Amersfoort (2001, p. 14)). In deze benadering wordt het woord ‘transnationaal’ vaak in de letterlijke zin vertaald naar de interacties van migranten tussen twee nationale staten, met verwijzing naar het begrip dualiteit. Aldus wordt de nadruk gelegd op de transacties van migranten met hun land van herkomst. Ook wordt ervan uitgegaan dat migranten emotioneel nauwere banden hebben met het land van herkomst dan met het land van vestiging. Deze benadering van transnationalisme is gebaseerd op twee veronderstellingen. De eerste veronderstelling is dat nationale identiteit direct verband houdt met nationale grenzen. De tweede veronderstelling is dat migranten per definitie verbonden zijn met hun land van herkomst. Dit zou kunnen leiden tot het beeld dat migranten altijd een tussenpositie behouden en op zijn minst niet helemaal te vertrouwen zijn.¹

In dit artikel wil ik laten zien dat de hiervoor geschetste toepassing van de term transnationalisme gebaseerd is op een essentialistische benadering, waarmee een te directe koppeling wordt gelegd tussen migranten, hun cultuur en hun land van herkomst. Er bestaat geen twijfel dat er een verband bestaat tussen de nationale en culturele identiteit en het land van herkomst. Voor veel migranten zijn contacten met de familie en herkenbare culturele elementen belangrijke aspecten, waardoor ze een bijzondere band met hun land van herkomst behouden. Toch is dit verband allesbehalve vanzelfsprekend en eenduidig. Dit werd zichtbaar tijdens het onderzoek dat ik tussen 1995 en 2000 heb verricht onder Iraanse vrouwelijke ballingen in Nederland en de Verenigde Staten. Ik heb in totaal zestien maanden veldwerk verricht in beide landen. Het onderzoek in Nederland was vooral geconcentreerd in de Randstad, met name Amsterdam, en in de Verenigde Staten in California, met name Los Angeles.

Ik heb in elk land twintig Iraanse vrouwen geïnterviewd. Het ging om vrouwen met verschillende sociale en economische achtergronden. Wat ze gemeen hadden, was dat ze tijdens de Iraanse revolutie van 1979 actief zijn geweest in linkse organisaties in Iran. Het ging om vrouwen die niet jonger waren dan vijftien jaar tijdens de revolutie van 1979 en Iran niet later dan 1989 hadden verlaten. Voor 1989 werd gekozen, opdat vrouwen lang genoeg in het nieuwe land hadden gewoond om over hun nieuwe leven te kunnen spreken. Sommigen van deze vrouwen hadden in Iran één of twee jaar een universitaire opleiding gevolgd, anderen hadden een diploma van de middelbare school. De meerderheid van de vrouwen had geen afgeronde academische opleiding, omdat universiteiten als gevolg van de revolutie werden gesloten. Na heropening van de universiteiten mochten de meeste vrouwen, vanwege hun politieke achtergrond, niet terugkomen.

Uit mijn onderzoek blijkt dat het politieke verleden van vrouwen belangrijk is voor de manier waarop ze in de nieuwe landen vormgeven aan hun leven. Maar nog belangrijker bleek de manier waarop de verschillen tussen Nederland en de VS het proces van identiteitsvorming van deze vrouwen heeft beïnvloed. De centrale vraag van het onderzoek luidde: wat is de invloed van de context (het land van vestiging) op de wijze waarop deze vrouwen hun identiteit nieuwe vorm geven?

Identiteit: 'the narrative of the self'

In deze bijdrage ga ik, net als in mijn onderzoek, uit van een non-essentialistische benadering van identiteit waarin geen vanzelfsprekend verband wordt gelegd tussen identiteit, cultuur en het land van herkomst als statische gegevens. In navolging van de vele sociale wetenschappers kies ik voor een benadering van identiteit als iets dynamisch, meervoudig en contextueel (Ewing, 1990; Fischer-Rosenthal, 1995; Giddens, 1991; Wekker, 1998). Identiteit is dan geen afgerond geheel dat als bagage meedragen kan worden, maar is veranderlijk, ambigu, doorgaans ongrijpbaar en kan in nieuwe contexten nieuwe vormen krijgen. Toch betekent dit niet dat identiteit constant verandert: ondanks het feit dat identiteit een proces van 'worden' is, is er toch ook een zekere mate van continuïteit. Deze continuïteit ligt besloten in de begrippen die Bourdieu gebruikt: 'habitus' of de 'embodied history' (Bourdieu, 1990, p. 56). De ervaringen uit het verleden bepalen vaak de (on)bewuste voorkeuren van mensen in de keuzes die ze maken. Deze keuzes krijgen echter nieuwe vormen wanneer iemand in aanraking komt met nieuwe, vaak onbekende mogelijkheden. Daarom is het voor mijn onderzoek van belang geweest identiteit te zien als een proces dat op het kruispunt van ervaringen van het verleden en het heden steeds nieuwe vormen krijgt (zie ook Hall, 1991, p. 10). Het begrip identiteit krijgt hierdoor een narratief karakter (zie ook Giddens, 1991).

In deze studie heb ik verschillende kwalitatieve methoden van onderzoek gecombineerd. Ik heb de methode van participerende observatie toegepast

door actief deel te nemen aan diverse Iraanse culturele en sociale bijeenkomsten in beide landen. Naast participerende observatie was het optekenen van het levensverhaal als methode essentieel voor dit onderzoek. In het onderzoek stonden zowel de ervaringen uit het verleden als politiek activist als de verhalen over het heden als balling centraal. Deze methode was geschikt om de historische dimensie te onderzoeken. Daarnaast paste deze methode bij de theoretische uitgangspunten met betrekking tot het begrip identiteit die ik hiervoor heb beschreven.

Transnationalen en nationalen

In lijn met het bovenstaande, is de vraag die in dit artikel centraal staat: wat is het verband tussen identiteit en het thuisgevoel? En in het geval van migranten of vluchtelingen: waar voelen zij zich thuis? Binnen een essentialistische benadering wordt de nationale identiteit van migranten gezien als iets statisch en onveranderlijks waardoor 'thuis' wordt gelijkgesteld aan het land van herkomst waar mensen zijn geworteld. Volgens Malkki geven studies over migranten en vluchtelingen voeding aan deze gedachte door te veronderstellen dat 'the homeland or country of origin is not only the normal but the ideal habitat for any person...' (Malkki, 1995, pp. 509). Malkki bekritiseert deze zogenaamde 'sendentarist bias', waarin geworteld zijn binnen een territoriale, geografische grens als de meest normale en natuurlijke vorm van gebondenheid wordt beschouwd. Door haar kritiek probeert zij het concept 'thuis' te de-territorialiseren.

'But if home is where one feels most safe at ease, instead of some essentialized point on the map, then it is far from clear that returning where one fled from is the same thing as going home (Malkki, 1995, p. 509).

De kritiek van Malkki ligt in het verlengde van een non-essentialistische benadering van identiteit en het thuisgevoel in dit artikel. Het is allesbehalve vanzelfsprekend dat het thuisgevoel van vluchtelingen verbonden is met hun land van herkomst. Ik wil laten zien dat het thuisgevoel van vluchtelingen contextgebonden en daarom zeer gedifferentieerd is. Zelfs als vluchtelingen zelf voor een territoriale benadering van thuis kiezen, is dat situatiegebonden en afhankelijk van de context waarin ze zich bevinden. Aan de hand van mijn onderzoeksmateriaal laat ik in de komende paragrafen zien hoe twee groepen Iraanse vrouwen in de Verenigde Staten en in Nederland, met een vergelijkbare politieke achtergrond zich verschillend positioneren. Om dit verschil duidelijk te maken introduceer ik twee benaderingen van het thuisgevoel. De ene benadering, die ik de 'nationale benadering' zal noemen, is een territoriale benadering van het thuis, waarin het thuis simpelweg de geografische grens van het land van herkomst betekent. In deze benadering vallen cultuur, identiteit, land van herkomst en het thuisgevoel samen. Waar iemand vandaan komt is volgens deze benadering gewoon thuis. Hiertegenover staat een de-territoriale benadering van het thuis die ik 'transnationale benadering' zal

noemen. Dit onderscheid valt samen met het verschil dat Avtar Brah (1996, p. 197) introduceert tussen het 'gevoel van thuis' en een 'plaats als thuis' claimen. Bij de tweede uitspraak is er een directe link tussen het thuis en de fysieke ruimte (dus nationale benadering) en bij de eerste wordt de ruimte vooral in verband gebracht met het gevoel en niet per se met de fysieke ruimte (transnationale benadering). Deze definitie van transnationalisme staat lijnrecht tegenover wat meestal onder transnationalisme wordt verstaan. Zoals eerder opgemerkt, wordt door de gangbare definities van transnationalisme een letterlijke beweging tussen nationale grenzen voorgesteld. De manier waarop transnationalisme in dit artikel wordt opgevat, heeft te maken met de-territorialisering van nationale grenzen, waardoor het thuisgevoel wordt losgekoppeld van de geografische grenzen van het land van herkomst. Het transnationale thuisgevoel is niet meer verbonden met een vaste territoriale ruimte, maar met de ruimte waarbinnen mensen hun leven vorm kunnen geven zoals zij het willen.

Op grond van het voorgaande wil ik een analytisch onderscheid introduceren tussen transnationalen en nationalen. Het gevoel van thuishoren of 'the sense of belonging' bij mensen met een transnationale benadering, of transnationalen, gaat verder dan de nationale grens van het thuisland. Voor deze mensen is de verbinding tussen hun nationale identiteit en het land van herkomst een van de vele mogelijke verbindingen, maar zeker niet de enige. Simpel gezegd: thuis is niet alleen waar je vandaan komt op basis van je nationale achtergrond, maar waar je je thuis voelt en dat kan in principe overal zijn. Dit thuisgevoel is anders voor de nationalen. Voor de nationalen, de mensen die een nationale benadering van het thuis hebben, is de verbinding tussen thuis en het land van herkomst vanzelfsprekend. Ik noem dit onderscheid analytisch, omdat het als een houvast dient om verschillen aan te kunnen duiden. Het betekent niet dat het om tegenstellingen gaat die elkaar volledig uitsluiten; het moet niet als een dichotomie worden gezien. Individuen bevinden zich echter in een continuüm tussen aan de ene kant een transnationale en aan de andere kant een nationale benadering van 'thuis'. Waarom sommigen meer naar de ene of naar de andere kant van het continuüm neigen is situationeel bepaald en afhankelijk van de context. Kortom, aan beide uiteinden van het continuüm bevinden zich een verschillende benadering: voor de nationalen heeft het begrip thuis een territoriale betekenis, terwijl voor de transnationalen het gevoel van thuis is losgekoppeld van een vanzelfsprekende territoriale link met het land van herkomst.

Iraanse vrouwen en de revolutie van 1979

De vrouwen wier verhalen ik heb opgetekend, hebben vanuit hun participatie aan marxistisch-leninistische organisaties deelgenomen aan de Iraanse revolutie van 1979. Tussen 1979 en 1981 was er in Iran sprake van een relatief machtsvacuüm, waardoor politieke activiteiten van diverse politieke groepen mogelijk waren. Na 1981 kwam daaraan een einde toen de radicale islamisten

onder leiding van Khomeini de macht kregen. Na die tijd werd de politieke oppositie hard aangepakt. Ook verslechterde kort na de revolutie de positie van vrouwen ernstig. Niet alleen werd streng islamitische kleding verplicht gesteld, ook werd de Gezinswet (*The Family Protection Law*) uit de vorige periode ingetrokken. Deze Gezinswet verschafte vrouwen enige bescherming binnen het gezin. Na de afschaffing van de Gezinswet kregen de genoemde vrouwen het dan ook dubbel zwaar, zowel vanwege hun linkse politieke achtergrond als vanwege hun vrouw-zijn.

Als gevolg van de politieke omwentelingen in Iran werden de vrouwen uit mijn onderzoek ballingen in hun eigen land. Aanvankelijk hadden ze vrijheid gevoeld, mochten ze meedoen en meedenken in het publieke domein. Nahid was tijdens het onderzoek 38 jaar oud en woonde sinds meer dan tien jaar in de Verenigde Staten. Ze vertelde over haar ervaringen in de politieke jaren van vrijheid het volgende:

‘Mijn zus heeft ooit tegen mij gezegd: De geschiedenis heeft ons een intensieve cursus in het leven gegeven. Zij had gelijk. Wanneer ik terugkijk, zie ik de intensiteit van de gebeurtenissen toen. Het was geweldig. Er gebeurden zoveel dingen, die normaal binnen dertig jaar zouden gebeuren. [...] Ik kan zeggen dat die jaren de betere jaren van mijn leven waren. Ik denk dat ik nooit in mijn leven zo van het leven heb gehouden. Ik had veel persoonlijke vrijheid en sociaal gezien waren er geen belemmeringen meer. Je kon gaan en doen wat je wilde. Toen was er een echte veilige sfeer en ook een democratische. Mensen waren vriendelijk en alles was goed. Die jaren waren zoals paradijs: het was in ieder geval mijn paradijs. [...]Maar het duurde helaas niet lang.’

Zoals Nahid aan het eind van het citaat zegt, het duurde niet lang voordat vrouwen zoals zij geconfronteerd werden met geweld tegen henzelf en hun dierbaren. Ze hebben veel gruwelijkheden meegemaakt. Sommigen werden gearresteerd, anderen leefden voortdurend in angst om opgepakt te worden. Taraneh, 37 jaar oud, wonend in Nederland vertelde het volgende:

‘Het ergste wat tijdens die afschuwelijke periode van onderdrukking is gebeurd, was dat ik een vreemde werd in mijn eigen land. Dit is een zeer diepgaande pijn en wanneer je eraan denkt dan kun je er erg veel last van hebben. [...] In die periode moesten we constant liegen om ons te beschermen en ook moesten we in het geheim leven. We woonden niet meer daar. Het was eigenlijk toen, dat wij vluchtelingen werden.’

Minoo, eveneens 37 jaar oud, beschreef deze periode als volgt:

‘Ik voelde voor het eerst hoe reëel het gevaar was toen de executies in 1981 begonnen. We moesten alle boeken in huis, die we toen met zoveel liefde hadden gekocht, opruimen. Het was zo pijnlijk. In die periode zag je boeken en papieren als vissen in de rivieren en kanalen zwemmen. De mensen voor

wie we dachten te vechten, waren bereid ons te bedriegen. Dit veroorzaakte voor velen van ons psychologische problemen. Je had niemand om naartoe te vluchten. Onze vlucht begon eigenlijk daar, in die tijd; de vlucht werd alleen zichtbaarder hier, in ballingschap.'

De meeste vrouwen zeggen dat ze in een korte periode een intensieve levensles hebben gehad: ze hebben in twee jaar tijd 'zowel het paradijs als de hel meegemaakt'. Binnen twee jaar veranderden de jaren van hoop en vreugde in jaren van wanhoop en angst. Kortom, deze vrouwen werden thuisloos in hun thuis. Ze moesten Iran verlaten en kwamen naar Nederland of de VS. In het nieuwe land wachtten hen nieuwe uitdagingen en ze gingen deze op ieder op hun eigen wijze aan.

Potentieel transnationalen

De vrouwen uit dit onderzoek onderscheidden zich in verschillende opzichten van andere Iraanse vrouwen en Iraniërs in het algemeen, voordat ze zich in het nieuwe land vestigden. De ervaringen tijdens de jaren van vrijheid en ook de jaren van onderdrukking die daarop volgden, hebben het leven van de vrouwen drastisch veranderd. Ten eerste zijn deze vrouwen door de revolutionaire training van die jaren van politiek activisme, vechters geworden. Zij hebben geleerd om niets te verwachten zonder ervoor te vechten. Deze vechtersmentaliteit is een belangrijke drijfveer voor de vrouwen om zich in een nieuw land te vestigen en zich te bewijzen.

Ten tweede hebben de vrouwen ooit grote idealen gehad, daarom kunnen ze geen genoegen nemen met een 'gewoon leven'. Ze hebben in Iran hun leven op het spel gezet voor hun idealen. Nu willen ze ten minste deze oude en soms ook nieuwe idealen als leidraad in hun leven hebben. De meesten voelen zich betrokken bij vrouwenrechten of mensenrechten in het algemeen. Dit draagt ertoe bij dat deze vrouwen in hun nieuwe land sterke maatschappelijke betrokkenheid tonen. Een van de vrouwen zei:

'Er is geen weg terug. Met zulke complexe levens en grote idealen die we hebben gehad, kunnen we niet meer terug naar het simpele leven van een mooi huis, lekker koken en kinderen opvoeden.'

Een andere vrouw zei:

'Wat ik weet, is dat mijn plannen voor de toekomst zijn beïnvloed door het verleden. Ik ben niet langer lid van een politieke organisatie [...] maar ik heb nog steeds idealen, nieuwe idealen. Neem bijvoorbeeld mijn studiekeuze, psychologie. Deze keuze is onbewust of misschien zelfs bewust beïnvloed door mijn verleden: ik wil mensen helpen.'

Ten derde is het oude socialistische geloof in internationalisme van belang. De

vrouwen zijn jarenlang getraind om internationaal georiënteerd te zijn en zich te verzetten tegen nationalistische ideeën. In hun verhalen werd ook vaak de marxistische uitdrukking ‘de wereld als thuis’ genoemd. Ook dit zou van belang kunnen zijn, wanneer ze in een nieuw land beginnen. Het effect is in ieder geval, dat de vrouwen zich niet in het nieuwe land vestigen met een nationale benadering ten opzichte van Iran. Dat neemt niet weg dat zij in de beginjaren van ballingschap sterk konden verlangen naar terugkeer. Maar dat is dan meer vanwege hun politieke achtergrond dan vanwege een nationale benadering van thuis. De vrouwen kunnen vanwege hun aanvankelijke geloof en training in het gedachtegoed van internationalisme ‘potentiële transnationalen’ genoemd worden. Dit betekent overigens geenszins, dat zij ook per definitie hiervoor kiezen. Dit zal uit de rest van het artikel blijken. Ten vierde heeft de revolutionaire training invloed gehad op hun zelfkritische vermogen. Door vele zelfkritiek-sessies zijn deze vrouwen getraind om hun eigen standpunten steeds te bekritisieren en te relativeren. De methode van toen was er vooral op gericht om het belang van het individu ondergeschikt te maken aan het belang van het collectief. Toch kan deze training als effect hebben dat deze vrouwen in een nieuw land hun achtergrond steeds relativeren.

Al-Rasheed (1994) toont in haar werk aan dat ‘thuis’ niet dezelfde betekenis hoeft te hebben voor alle mensen met een gezamenlijk land van herkomst. In haar onderzoek onder twee groepen Irakese vluchtelingen in Groot-Brittannië, laat zij zien dat de minderheidsgroep, Assyrische Irakezen, minder geneigd zijn nostalgische gevoelens te ontwikkelen ten opzichte van hun land van herkomst dan de meerderheidsgroep, Arabische Irakezen. Al-Rasheed’s belangrijkste argument is dat de marginale positie van de minderheidsgroep in het verleden de manier waarop deze groep zich in het nieuwe land positioneert, zou kunnen beïnvloeden. Hetzelfde argument zou ook kunnen gelden voor de vrouwen uit dit onderzoek; ze zijn al in Iran ontworteld en moesten hun land ontvluchten. De basis voor hun onderdrukking en marginalisering werd niet alleen gevormd door hun politieke achtergrond, maar ook door het feit dat ze vrouw zijn. Het ligt dus niet voor de hand dat ze nostalgische, nationale gevoelens zouden ontwikkelen, wanneer ze zich in een nieuw land bevinden. In het volgende gedeelte geef ik een beschrijving hoe verschillend de Iraanse vrouwen uit mijn onderzoek zich in Nederland en de VS opstellen.

De nationalen: Iraanse vrouwen in Nederland

De komst van Iraniërs naar Nederland is relatief recent. De grote meerderheid is naar Nederland gekomen na de revolutie van 1979 en vooral als politiek vluchteling. In Nederland wonen ongeveer 30.000 Iraniërs. Deze groep is tamelijk geïndividualiseerd. Gezamenlijke Iraanse activiteiten vinden slechts incidenteel plaats. Daarom kunnen we eigenlijk niet van een Iraanse gemeenschap in Nederland spreken. Met de term gemeenschap bedoel ik collectieve activiteiten en netwerken van Iraniërs.⁴ Het ontbreken van een Iraanse gemeenschap betekent niet dat de Iraniërs onzichtbaar zijn in Nederland. Het

tegenovergestelde is waar. De eerste generatie Iraniërs participeert op individuele wijze zeer actief aan de Nederlandse samenleving. Zij hebben als het ware hun politieke enthousiasme en inzet van de jaren van Iraanse revolutie hervonden in het nieuwe land. Iraniërs hebben in de relatief korte tijd van hun verblijf in Nederland veel bereikt. Een voorbeeld is Farah Karimi die namens GroenLinks in de Tweede Kamer zit, andere voorbeelden zijn Kader Abdolah, schrijver en Afshin Ellian, wetenschapper en publicist.

De Iraanse vrouwen uit dit onderzoek hebben zich vanaf de eerste jaren van hun komst naar Nederland enorm ingezet om de nieuwe taal te leren en studies te volgen om een volwaardig lid van de nieuwe samenleving te worden. Volgens moderne argumenten voor integratie in Nederland kunnen deze vrouwen zeker als geïntegreerde migranten worden gezien. Ze spreken de taal, zijn hoogopgeleid aan Nederlandse instituten, en participeren actief op maatschappelijk niveau. De vraag is echter of deze actieve participanten aan de Nederlandse samenleving zich ook thuis voelen in Nederland. Uit de interviews komt naar voren dat de vrouwen in Nederland met een proces van sociale uitsluiting te maken hebben. Hoe dit proces hun thuisgevoel beïnvloedt, zal ik later in dit artikel beschrijven. Eerst noem ik een aantal factoren, die het proces van sociale uitsluiting vormgeven.

De eerste factor is de manier waarop migratie in Nederland wordt benaderd. Vertogen over migratie in Nederland zijn sterk beïnvloed door de komst van de 'gastarbeiders' naar Nederland in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw. Het achterliggende idee was dat deze groep migranten na verloop van tijd zou terugkeren naar het land van herkomst, vandaar de term 'gast'. Later werd duidelijk dat dit niet het geval was en dat deze vorm van migratie, tegen de voorspelling in, een permanent karakter had. Dit heeft geleid tot verandering in het beleid ten opzichte van en benoeming van deze migranten (Entzinger, 1998; 't Hoen & Jansen, 1996; Lutz, 1997). Toch blijft het achterliggende idee, namelijk het tijdelijke karakter van migratie, sterk aanwezig in het dominante vertoog. Migranten worden vaak als gasten gezien, die ooit terugkeren naar hun eigen land. Op deze wijze wordt een essentialistische benadering van thuis in stand gehouden, waarmee een link wordt gelegd tussen cultuur en de geografische grens van het land van herkomst. Het is niet toevallig dat de recente debatten rondom migranten zich concentreren op ofwel terugkeer of verplichte integratie. In beide gevallen is het uitgangspunt dat de migranten zich vooral verbonden voelen met het land waar ze vandaan komen. Daarom is het ook de achterliggende idee, dat zij eigenlijk zouden moeten terugkeren naar het land, het enige land waar hun thuis is. Naast deze stille wens, ligt de nadruk van het tegenwoordige debat vooral op de eis van volledige integratie. Deze nadruk op integratie zou de schijn kunnen wekken dat migranten als 'gewone burgers' in Nederland geaccepteerd zijn, maar hiervan is nauwelijks sprake. Aan de eis van verplichte integratie, die sterk naar assimilatie neigt, liggen twee essentialistische gedachten ten grondslag. De eerste gedachte is dat migranten niet geïntegreerd zijn en dat daaruit hun maatschappelijke problemen zijn te verklaren. Ten tweede zouden migranten

niet op vrijwillige basis willen integreren vanwege hun sterke band met het herkomstland. De overheid, die zowel bijdraagt aan als beïnvloed wordt door negatieve vertogen rond migranten, is vooral gericht op probleemoplossend beleid voor de korte termijn. Binnen dit beleid worden migranten steeds vaker gezien als 'ongewone' burgers die nooit 'echte' Nederlanders kunnen worden. De enige voorwaarde waaronder ze getolereerd zouden kunnen worden is wanneer ze zich goed gedragen, oftewel: assimileren.

De belangrijkste veronderstelling in de voorgaande overweging is dat migranten er niet helemaal bij horen in Nederland en toch hier wonen. Deze territoriale benadering ten opzichte van migranten houdt een negatieve benadering van migratie in. Het betekent dat de migranten die in Nederland wonen hier nooit helemaal kunnen thuishoren, omdat ze eigenlijk ergens anders thuishoren, namelijk in hun land van herkomst. Dit geldt zelfs voor migranten die in Nederland geboren en getogen zijn, omdat dan hun ouders ergens anders thuishoren. Dit dominante vertoog over migratie heeft een zodanige impact op migranten dat ze ook vaak zelf hun culturele achtergrond in verband brengen met hun nationale achtergrond. In het vervolg van dit artikel zal ik aan de hand van mijn onderzoeksmateriaal hiervan voorbeelden geven.

De tweede factor in het proces van uitsluiting is de manier waarop beelden rond de migrant als 'de ander' worden geconstrueerd. Gender en etniciteit spelen een belangrijke rol in de manier waarop deze beelden over 'de ander' totstandkomen en gepraktiseerd worden. Vrouwen uit Iran worden vaak geconfronteerd met het stereotiepe beeld over vrouwen uit het Midden-Oosten. Een beeld dat deze vrouwen als passief en onderdrukt voorstelt (Van Baalen, 1997; Lutz & Moors, 1989; Spijkerboer, 1994). Behalve gender vormt ook etniciteit een belangrijke basis voor uitsluiting. In Nederland wordt nog steeds het wit-zijn gekoppeld aan het Nederlander-zijn (Wekker, 1998). Dit betekent dat migranten met een Nederlandse nationaliteit die niet-wit zijn niet als 'een van ons' worden beschouwd. Dit etnisch gekleurde beeld is bepalend voor de vraag wie er wel en wie er niet bij hoort, gebaseerd op iemands huidskleur. Het gevolg hiervan is dat de migranten in de praktijk van alledag worden aangesproken op hun anders-zijn (Essed, 1984). Voor vrouwen uit het Midden-Oosten geldt dit nog sterker vanwege de impact van de ideeën die er heersen over oriëntalisme (Said, 1978) op de combinatie van hun gender en etniciteit (Lutz, 1991). De vrouwen uit mijn onderzoek waren hierover zeer duidelijk. Soraya is 49 jaar oud en beschrijft deze ervaring als volgt:

'Ze denken van ons dat we achterlijk zijn, dat we constant door onze mannen worden geslagen. Ze denken dat ze ons moeten emanciperen. Ik vertel deze mensen: de manier waarop ik me kleepte in de tijd van Khomeini was veel beter dan de manier waarop ik me hier kleedde. We hadden mooie kleding en in Iran waren we heel modieus gekleed. Mensen hier zijn niet zo zorgvuldig met wat ze dragen, daarom let ik hier ook minder op mijn kleding in vergelijking met in Iran.'

De vrouwen hebben moeite met de negatieve beeldvorming waarmee ze in aanraking komen. Ze vertellen dat ze dagelijks met dit stereotiepe beeld over vrouwen uit het Midden-Oosten te maken krijgen. Ze ervaren het als frustrerend, omdat ze als activist in eigen land zijn opgekomen voor hun rechten en juist daarom moesten vluchten. Daarbij krijgen ze in het dagelijks leven te maken met vragen als: waar kom je vandaan en wanneer ga je terug? Deze op het eerste gezicht onschuldige vragen kunnen bijdragen aan een proces waarin vrouwen constant het gevoel krijgen dat ze er in Nederland niet bij horen.

De discussies tegenwoordig over migratie met een sterke nadruk op wij – de Nederlanders – en zij – de allochtonen – dragen bij tot een steeds dieper wordende kloof tussen migranten en Nederlanders. Het gevolg hiervan is dat het land van herkomst of het verleden een zeer essentiële rol gaat spelen in het leven van migranten. Aan de ene kant wordt er in Nederland vaak van uitgegaan dat migranten niet hier maar in hun eigen land thuishoren, daar waar hun wortels liggen. Aan de andere kant zoeken Iraniërs die zich hier sociaal buitengesloten voelen naar een ‘thuis’ ergens anders. Iran wordt het land waar zij thuishoren, maar dit Iran is een Iran dat alleen bestaat in hun verbeelding, een *imaginary Iran*. Want in het werkelijke Iran waren ze thuisloos geworden en daarom zijn ze nu in Nederland. Op die manier verlangen mensen die hier wonen en een redelijk goed bestaan hebben naar een land dat niet bestaat, naar een ‘Iran of their mind’. Deze situatie is tegenstrijdig. Zij wonen hier maar horen hier niet thuis, ze horen ergens anders thuis waar ze niet (willen of kunnen) wonen. Dit draagt ertoe bij dat vrouwen met een potentieel transnationaal idee over cultuur en identiteit zich steeds nationaler gaan opstellen als het gaat om het ‘thuis’. Deze tegenstrijdigheid werd zichtbaar in het verhaal van Leila, 45 jaar oud, toen ik haar naar haar Iraanse identiteit vroeg. Zij gaf mij met enige aarzeling als antwoord:

‘Ik ben niet een nationalistische persoon die nadruk legt op Iraanse identiteit. Ik geloof niet in het nationalisme. Ik denk dat ik in dit land leef als een persoon en niet zozeer als een Iraniër [...] Ik wil niet mijn Iraanse kant benadrukken en ik wil ook niet laten zien dat ik geen Iraniër ben. Ik ben een Iraniër die toevallig in Nederland woont.’

Leila is iemand die zich sterk verzet tegen nationale gedachten. Toch, wanneer ze op een ander moment in haar verhaal over haar leven in Nederland praat, verwijst ze naar Iran als ‘haar plaats’. Iran wordt een fysiek thuis, dat van haar was en nog steeds is:

‘Mijn grootste probleem hier is dat ik als een migrant geen zekerheid in de toekomst heb. Je hebt nooit dezelfde rechten in dit land, je kan geen baan vinden, en kan niet zeker zijn van je financiële toekomst. Dit is zelfs moeilijker wanneer je verantwoordelijk bent voor een kind, dat elke moment iets anders van je verwacht. [...] Meestal denk ik dat ik me best wel heb aangepast in deze nieuwe situatie hier, toch zijn er momenten dat ik voel..., hoe kan ik het zeggen,... Ik voel dat mijn wortels daar zijn [Iran]. Ik denk

dat ik ooit zal terugkeren, omdat ik liever in mijn plaats [Iran] woon. Iedereen wil toch in haar/zijn eigen land wonen.'

Vrouwen zoals Leila, die vanwege hun ervaringen in Iran eigenlijk voor een transnationale benadering van het thuis zouden moeten kiezen, worden nationalen. Dit gebeurt vooral vanwege de manier waarop ze gesitueerd zijn in het heden, in Nederland. Het uitsluitingmechanisme van de nieuwe context, beïnvloed door de nadruk op terugkeer en er niet bij horen in discussies over migratie, maakt dat het land van herkomst voor deze vrouwen zo belangrijk wordt. Deze uitsluiting vindt plaats op een subtiele manier en heeft niet direct te maken met de mate van interactie of integratie van deze vrouwen in de Nederlandse samenleving. Sterker nog, deze vrouwen die zich in Nederland nationaal gaan opstellen ten opzichte van hun land van herkomst zijn succesvolle migranten op basis van integratiemaatstaven. Zij spreken de taal perfect en zijn actieve participanten in de samenleving. Ondanks hun actieve deelname aan de Nederlandse samenleving voelen de vrouwen zich niet Nederlands. Zij voelen en noemen zich uitsluitend Iraans. Daarom is het belangrijk te erkennen dat het gevoel van thuishoren in een nieuw land niet alleen met integratie van de kant van migranten te maken heeft, maar tevens met de discussies over in- en uitsluiting van de dominante cultuur.

De transnationalen: Iraanse vrouwen in de Verenigde Staten

De migratie van Iraniërs naar de Verenigde Staten kent een wat langere geschiedenis, die ook gedifferentieerder is dan die van Nederland. Het gaat daar niet alleen om politieke vluchtelingen. Net voor de revolutie gingen veel Iraniërs, die geassocieerd werden met het vorige regime met veel kennis en middelen naar de VS. Daardoor waren ze in staat een sterk Iraans netwerk in Los Angeles op te bouwen. De schattingen van het aantal Iraniërs dat in Los Angeles woont, lopen zeer uiteen. Er is een groot verschil tussen de officiële cijfers en de aantallen die genoemd worden door de Iraanse media (zie hiervoor Ghorashi, 2002a, p.115). Een reëel cijfer ligt waarschijnlijk ergens tussen twee meest extreme aantallen en dat komt neer op ongeveer 200.000 Iraniërs in Los Angeles.

In tegenstelling tot Nederland is in Los Angeles de zichtbaarheid van Iraniërs voornamelijk het gevolg van sociale en culturele bijeenkomsten die tien duizenden bezoekers trekken. Sommige Iraanse feesten, zoals *Mehregan*, het jaarlijkse Perzische festival van de herfst (zie voor meer hierover Ghorashi, 2002a), zijn zelfs door sommige steden in California tot officiële feesten van de stad verklaard. Dit jaar (2003) is het Iraanse nieuwjaar (20 maart) zelfs tot een officiële feestdag van de staat California verklaard.

Behalve de grootte van de groep Iraniërs in Los Angeles is er ook een ander belangrijk verschil met Nederland: de geschiedenis van de migratie naar de VS. Amerika is beroemd als het land van immigratie. Vooral California kent een groot aantal immigranten. Een derde van de bevolking daar is buiten de VS geboren (Kelly & Friedlander, 1993, p. xi). Dit heeft vele gevolgen. Ten eerste

is de bevolking zeer divers samengesteld waardoor immigranten, in tegenstelling tot in Nederland, niet dagelijks geconfronteerd worden met het feit dat ze anders zijn of ergens anders vandaan komen. Ten tweede heeft deze lange geschiedenis als effect dat immigratie onlosmakelijk verbonden is met de nationale identiteit in Amerika. 'In short, exile and displacement are not the opposite of nationalism, but the prerequisite to imagining a national community in America' (Behdad 1997, p.158). Deze link tussen immigratie en de Amerikaanse identiteit creëert een ruimte waarin de immigranten zich na een bepaalde tijd Amerikaan kunnen voelen. De Amerikaanse identiteit ten opzichte van immigratie is inclusief, waardoor deze niet als iets tijdelijks maar als iets permanents gezien kan worden. Een duidelijke manifestatie hiervan is 'the American dream'. Dit betekent dat je als Amerikaan, ongeacht je culturele of sociale achtergrond de hoogste positie in de samenleving kunt bereiken. Zonder twijfel is deze droom niet voor alle Amerikanen in dezelfde mate weggelegd. Ook de inclusieve kant van de nationale identiteit ten opzichte van de immigranten is niet voor alle groepen gelijk. De positie van Afro-Amerikanen of Mexicaans-Amerikanen bijvoorbeeld verschilt van die van Iraans-Amerikanen (Perez & Behdad, 1995). Dit heeft onder andere te maken met het feit dat Iraniërs in de VS als 'caucasians' worden beschouwd, wat hun positie anders maakt dan die van niet-witte etnische minderheden.

Het belangrijkste is dat immigrantengroepen in de VS niet bij voorbaat als ongewenste gasten beschouwd worden die uiteindelijk terugkeren naar hun wortels of hun land van herkomst. Dat neemt niet weg dat sommige groepen immigranten, zoals Iraniërs, meer dan anderen als potentiële leden van de Amerikaanse *imagined community* worden beschouwd. De impact hiervan was duidelijk in mijn onderzoek. De Iraanse vrouwen uit mijn onderzoek voelen zich niet ontworteld in Amerika, zij voelen zich juist thuis. Wat Sahar hierna beschrijft, is een goed voorbeeld hoe het 'gevoel van thuis' in Amerika na een tijd kan ontstaan. Sahar was tijdens het onderzoek 42 jaar oud en woonde al elf jaar in Amerika.

'In het begin werd ik geconfronteerd met Iraniërs die alleen over hun geld en werk praatten. Het was alsof er niets anders was om over te praten behalve hun succes in het werk en het hebben van meer geld. Dit was erg schokkend voor mij. Dit gevoel is nu veranderd. Ik heb inmiddels mensen gevonden die zoals ik in het leven staan. Nu vind ik het prima hier. [Beschouw je hier als je thuis op dit moment?] Ja. Maar ik mis Iran ook. [Wat mis je?] Ik weet het niet precies. Ik mis mijn familie en vrienden en het gedeelte van mijn leven dat ik daar heb gehad. Het beste deel van mijn leven was in Iran. Jarenlang zag ik mijn leven hier als tijdelijk en dacht ik dat dit niet de plaats is waar ik mijn hele leven wilde blijven wonen. Maar nu heb ik dit gevoel absoluut niet meer. Nu vind ik het hier erg fijn. Ik geniet van mijn mogelijkheden hier. [Voel je je niet als een vreemdeling hier?] Geen sprake van.'

In het verhaal van Sahar valt een aantal punten op. Het meest opvallende is dat bij haar een tijdelijke benadering van migratie, die vaak bij vluchtelingen voorkomt, na verloop van tijd heeft plaatsgemaakt voor een permanente benadering. De context van Amerika heeft deze verandering mogelijk gemaakt. Zij voelt zich niet als een vreemdeling in Amerika en noemt de mogelijkheden die zij daar heeft als een van de belangrijkste redenen om zich thuis te voelen in California.

Voor dit gevoel van thuis in Amerika is behalve de migrantengeschiedenis in California tevens de aanwezigheid van een grote Iraanse gemeenschap belangrijk. Hiermee is thuis niet meer gereduceerd tot een locatie, maar speelt de aanwezigheid van mensen – en met hen de cultuur – in dit geval uit Iran een belangrijke rol bij de constructie van het gevoel van thuis ‘in den vreemde’. De aanwezigheid van deze gemeenschap heeft onder andere te maken met de context van California waarin het bestaan van migrantengemeenschappen iets heel normaal is. Deze context biedt als het ware de ruimte voor de vorming van ‘imaginaire’ gemeenschappen (voor meer hierover zie Ghorashi, 2002a). Weliswaar stonden veel van de vrouwen die ik geïnterviewd heb negatief tegenover de overheersende traditionele ideeën over vrouwen binnen de gemeenschap. Toch had de vorming van een eigen gemeenschap ook een aantal voordelen. Ten eerste bracht het bestaan van verschillende grootschalige sociale en culturele activiteiten (zoals het vieren van Iraanse nieuwjaar, of andere Iraanse ceremoniën) een deel van het verleden naar het heden. Een vertrouwde sfeer uit het verleden in het heden maakt de nieuwe context, cultureel gezien, herkenbaar. Deze herkenbaarheid kan een positieve impact hebben doordat mensen bijvoorbeeld mooie herinneringen uit het verleden een plaats kunnen geven in het heden. Maar deze herkenbaarheid kan ook zeer negatief uitpakken, bijvoorbeeld wanneer sociale controle gevoeld wordt op basis van traditionele verwachtingen van vrouwen. Zowel de positieve als de negatieve aspecten van het verleden in het heden verhinderen dat nostalgische gevoelens ontstaan. Het bestaan van een Klein-Iran in California kan nadelen hebben, maar heeft ook voordelen. Een duidelijke voordeel voor Roos, 41 jaar oud is het volgende:

‘Ik voelde me erg nostalgisch toen ik in een andere provincie [in de VS] woonde. [...] In Los Angeles is er de mogelijkheid dat je mensen [Iraniërs] vindt die gevoelsmatig dichtbij jou zijn, mensen die net zoals jou denken. Dit is iets wat veel mensen zich niet realiseren. Ze klagen over de situatie hier en over het feit dat de afstanden hier zo groot zijn. Ik denk dat het erg belangrijk is om iemand in de ochtend te kunnen bellen, iemand die dichtbij jou staat. Wanneer je deze mogelijkheid niet hebt, realiseer je je pas hoe eenzaam je bent.’

De Iraanse sociale ruimte in California is een van de mogelijke ruimten maar niet de enige. Dat betekent dat vrouwen kunnen kiezen of ze wel of niet deel willen uitmaken van deze ruimte. Zo hebben de Iraanse vrouwen in California ten minste twee sociale ruimten om zich in te bewegen, een Iraanse en een

Amerikaanse. Hun leven in Amerika heeft een meerwaarde; zij maken nu niet deel uit van één, maar van twee culturen. Een duidelijke manifestatie van de aanwezigheid van twee culturen in het leven van deze vrouwen is dat ze zich Iraans-Amerikaans noemen. Het is belangrijk te melden dat niet alle Iraniërs dit gevoel delen. Juist bij de Iraniërs uit deze studie met hun oorspronkelijke transnationale ideeën over thuis en cultuur komt dit gevoel tot stand. Het grote deel van de Iraniërs in Los Angeles met nationale gevoelens, ziet Iran nog steeds als hun thuis. Maar de vrouwen uit mijn onderzoek die transnationale ideeën hadden toen ze naar Amerika kwamen, zijn in staat geweest deze ideeën te behouden. Voor deze vrouwen is thuis niet waar ze vandaan komen, maar waar ze zich kunnen ontplooien en zijn wie ze willen zijn. Daarom is voor hen het 'thuis' niet Iran, maar Amerika. Er is een soort rust in hun leven gekomen. Zij leven waar ze zich thuis voelen waardoor de herinneringen aan het verleden niet direct vertaald worden in sterke nostalgische gevoelens over Iran, wat in Nederland wel het geval is.

Conclusie

In dit artikel heb ik geprobeerd te laten zien hoe contextgebonden en divers de thuisbeleving van twee groep Iraanse vrouwen kan zijn. Aan het begin van het artikel bekritiseerde ik essentialistische benaderingen van het begrip transnationalisme, waarin de nadruk ligt op de vanzelfsprekendheid van het thuisgevoel van migranten bij hun land van herkomst. Om deze vanzelfsprekendheid ter discussie te stellen, heb ik laten zien hoe twee groepen Iraanse vrouwen met een gemeenschappelijk verleden zich compleet verschillend opstellen in het heden.

Verder heb ik een non-essentialistische definitie van transnationalisme gegeven waarin het gevoel van thuis niet direct met de geografische grenzen van het land van herkomst te maken heeft, maar met de cognitieve ruimte waarin iemand zich op z'n gemak kan bewegen. Transnationalisme betekent hier juist 'verder gaan dan nationale grenzen', waardoor recht wordt gedaan aan het voorvoegsel 'trans'. Ik heb laten zien dat, in tegenstelling tot wat meestal aangenomen wordt bij migranten en vluchtelingen, de vrouwen van dit onderzoek potentieel gezien al transnationalen waren voordat zij naar Nederland of de VS gingen. Ter ondersteuning van dit argument heb ik twee punten naar voren gebracht. Het eerste punt heeft te maken met de marxistische achtergrond van de vrouwen, waardoor ze internationaal georiënteerd waren. Het tweede punt is dat de vrouwen vanwege hun politieke voorkeur en gender thuisloos waren geworden in hun eigen land. Echter, uit het onderzoek bleek dat deze potentieel transnationalen zich in Nederland als nationaal – door thuis uitsluitend in verband met de nationale grenzen van het land van herkomst te zien – positioneren, terwijl ze in Amerika hun transnationale benadering weten vast te houden.

Het verschil in positionering heb ik vooral verklaard uit het wel of niet hebben van het thuisgevoel in het nieuwe land. In Nederland zijn de discussies rondom

immigratie niet zozeer insluitend, maar veel eerder uitsluitend ten opzichte van immigranten. Het gevolg is dat de Iraanse vrouwen van dit onderzoek zich sterk buitengesloten voelen en op zoek gaan naar een plaats waar ze er wel bij kunnen horen. De meest voor de handliggende optie is de constructie van nostalgische gevoelens ten opzichte van het land van herkomst als enige land waar zij thuis kunnen horen. Vrouwen die potentieel transnationalen waren, voordat ze naar Nederland kwamen, stellen zich dan als nationalen op. Hier wordt het effect van de context op de keuzes van deze vrouwen zeer duidelijk. In Amerika is namelijk het tegenovergestelde het geval. De lange geschiedenis van immigratie in de VS heeft ervoor gezorgd dat de nationale – Amerikaanse – identiteit nauw verbonden is met de migratie. Daarom zijn de Amerikaanse discussies in het algemeen inclusief ten opzichte van migranten en dit geldt vooral voor de succesvolle migranten. Dit aspect wordt vooral zichtbaar door het feit dat de Iraniërs van dit onderzoek zich Iraans-Amerikaans voelen en noemen. Daarnaast draagt het bestaan van een grote Iraanse gemeenschap in Los Angeles bij aan het thuisgevoel voor Iraniërs. Daarom zijn de Iraanse vrouwen van dit onderzoek die in de VS wonen – in tegenstelling tot hun lotgenoten in Nederland – in staat geweest hun transnationale benadering van thuis in hun leven in het nieuwe land te behouden.

In dit artikel wilde ik laten zien dat het thuisgevoel van vluchtelingen contextgebonden en daarom zeer gedifferentieerd is. Zelfs als vluchtelingen zelf voor een territoriale benadering van thuis kiezen, is dat situatiegebonden en afhankelijk van de context waarin ze zich bevinden en zeker niet vanzelfsprekend.

Noten

* Halleh Ghorashi is

1. Voor een overzicht van studies over transnationalisme zie Amersfoort (2001), voor gevolgen van duaal denken specifiek met betrekking tot vluchtelingen zie Malkki (1992).
2. Zie voor meer over methoden Ghorashi (2002b).
3. Zie voor meer hierover Ghorashi (1997).
4. Ik ben me bewust van het feit dat gemeenschap als term, vooral wanneer het om etnische minderheden gaat, een betwistbaar begrip is met essentialistische trekken. Dit essentialisme mondt vaak uit in het gelijkstellen van een gemeenschap met een cultuur, waardoor cultuur gereïficeerd wordt (Baumann, 1996, p. 10). Ik verwijs met de term gemeenschap vooral naar het bestaan van bepaalde soorten netwerken en sociale en culturele activiteiten die op vele wijzen zijn geconstrueerd en 'imagined' (Anderson, 1983).

Literatuur

- Al-Rasheed, Madawi (1994). The myth of return: Iraqi Arab and Assyrian refugees in London. *Journal of Refugee Studies* 7(2/3), 199-219.
- Amersfoort, Hans van (2001). *Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie*. Amsterdam: IMES.
- Anderson, Benedict (1983). *Imagined communities: Reflections on the origins and spread of nationalism*. London: Verso.

- Baalen, Anneke van (1997). Asiel in Wonderland: De patriarchalisering van vluchtelingen. *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 18(4), 418-432.
- Baumann, Gerd (1996). *Contesting culture: Discourses of identity in multi-ethnic London*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Behdad, Ali (1997). Nationalism and immigration in the United States. *Diaspora* 6(2), 155-179.
- Bourdieu, Pierre (1990). *The logic of practice*. Stanford: Stanford University Press.
- Brah, Avtar (1996). *Cartographies of diaspora: contesting identities*. London: Routledge.
- Entzinger, Han (1998). Het voorportaal van Nederland; inburgeringsbeleid in een multi-culturele samenleving. In C.H.M. Geuijen (Red.), *Multiculturalisme* (pp.67-81). Utrecht: Lemma.
- Essed, Philomena (1984). *Alledaags racisme* (Everyday racism). Baarn/Den Haag: Ambo/NOVIB.
- Ewing, Katherine P. (1990). The illusion of wholeness: culture, self, and the experience of inconsistency. *Ethos* 18(3), 251-279.
- Fischer-Rosenthal, Wolfram (1995). The problem with identity: biography as solution to some (post) modernist dilemmas. *Comenius* 3, 250-266.
- Ghorashi, Halleh (1997). Shifting and conflicting identities: Iranian women political activists in exile. *The European Journal of Women's Studies* 4(3), 283-303.
- Ghorashi, Halleh (2002a). *Ways to survive, battles to win: Iranian women exiles in the Netherlands and the USA*. New York: Nova Science Publishers.
- Ghorashi, Halleh (2002b). Huilen, schrikken, lachen, kortom meereizen met de ander: de meerwaarde van levensverhalen binnen sociaal-wetenschappelijke onderzoek. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29(1), 59-73.
- Giddens, Anthony (1991). *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Hall, Stuart (1991). Ethnicity: identity and difference. *Radical America* 23(4), 9-20.
- Hoën, 't Ellen, & Jansen, S. (1996). *In de hoek waar de klappen vallen: De rechtspositie van mishandelde migrantenvrouwen met een afhankelijke verblijfsvergunning*. Doctoraalscriptie Nederlandse recht, Universiteit van Amsterdam, november 1996. Amsterdam: Emancipatiecommissie van de Universiteit van Amsterdam.
- Kelly, Ron, & Friedlander, Jonathan (1993). Introduction. In R. Kelly & J. Friedlander (Eds.), *Iranegels: Iranians in Los Angeles* (pp. xi-xiv). Berkeley: University of California Press.
- Lutz, Helma (1991). Migrant women of 'Islamic background': Images and self-images. *MERA Occasional Paper* 11. Amsterdam: Middle East Research Associates.
- Lutz, Helma (1997). The limits of European-ness: immigrant women in fortress Europe. *Feminist Review*, 57, 93-111.
- Lutz, Helma, & Moors, Annelies (1989). De mythe van de ander: Beeldvorming over Turkse migranten in Nederland. *Lover* 16(1), 4-7.
- Malkki, Liisa (1992). National Geographic: The rooting of peoples and the territorialization of national identity among scholars and refugees. *Cultural Anthropology* 7(1), 24-44.
- Malkki, Liisa (1995). Refugees and exile: from 'Refugee Studies' to the national order of things. *Annual Reviews Anthropology* 24, 495-523.
- Pérez, Laura Elisa, & Behdad, Ali (1995). Reflections and confessions on the 'minority' and immigrant ID Tour. *Paragraph: A Journal of Modern Critical Theory* 18(1), 64-74.
- Portes, A. (1997). Immigration theory for a new century: some problems and opportunities. *International Migration Review* 31(4), 799-825.
- Said, Edward W. (1978). *Orientalism*. London: Routledge.
- Spijkerboer, Thomas (1994). Sheherazade en haar zusters. *Nemesis* 4, 95-106.
- Wekker, Gloria (1998). Gender, identiteitsvorming en multiculturalisme: Notities over de Nederlandse multiculturele samenleving. In K. Geuijen (Red.), *Multiculturalisme* (pp. 39-55). Utrecht: Lemma.